

CZESŁAW MIŁOSZ NAPLÓJEGYZETEI ÉS KINYILATKOZTATÁSAI

*Czesław Miłosz: Rok myśliwego (A vadász éve)
Instytut Literacki, Paris, 1990. 281 oldal*

Negyven évvel ezelőtt Miłosz emigrációja kényszerű műfajváltással járt együtt. Mivel diplomataültja miatt éppolyan hevesen támadták Londonban, New Yorkban, mint Varsóban, szorult helyzetéből úgy próbált kiutat keresni, hogy a nyugati olvasót szólította meg. Tán ennek is lehet némi szerepe abban, hogy Miłosz életműve egyetemes, a lengyel irodalom kontextusán kívül is értelmezhető. Ez a váltás indította el a világhír felé. Költészete emiatt átmenetileg háttérbe szorult, ebben az új helyzetben úgy érezte, műveit, döntéseit kommentálnia kell. Az emigránslet tanúságtételre kényszerítette, azok nevében is, akiknek erre Lengyelországban nem volt lehetőségük.

A **RABUL EJTETT ÉRTELEM** esszéi mellett ekkor írta két nagy sikerű regényét. A **ZDOBYCIE WŁADZY (A HATALOM MEGRAGADÁSA)** a világtörténelmi fordulat „intenzív totalitarizmusát” mutatja be, **AZ ISSA VÖLCYE** ennek elöntéte, a legszűkebb haza, a gyermekkori kisvilág mitológiáját őrző „aranykori” mű. De ez a két regény csak kitérő volt Miłosz pályáján, hamarosan visszatért a költészethez és az esszéhez. Az 1956 táján bekövetkezett fordulatot a lengyel irodalomtörténészek úgy értelmezik, hogy a politikai lírát ekkor váltja fel nála a metafizikai ihletésű költészet. A regényírással saját bevallása szerint azért hagyott fel, mert a fikciót összeegyeztethetetlennek találta az igazsággal, a kánonjait vesztett műfaj szerinte képtelen olyan mélységben megragadni az élmény és a konvenció dialektikáját, mint a prózánál összehasonlíthatatlanul differenciáltabb költői nyelv.

A fikció feladását az is elősegítette, hogy a Miłosz életművét kiadó párizsi lengyel kulturális központ folyóirata, a **Kultura** kezdettől fogva előnyben részesítette a hagyományos epikával szemben az olyan összetett formákat, mint például az intellektuális napló, az önéletrajzi és esszéisztikus elemeket, politikai reflexiókat vegyítő levelek, visszaemlékezé-

sek. Ennek a folyóiratnak írta Gombrowicz a naplóját, és néhány éve itt jelentek meg először részletek Miłosz későbbi kötetéből, amelyből annak idején **VALLÁS, KÖLTÉSZET** címmel a *Nagyvilág* közölt válogatást (1989. 12.).

A regények mellett Miłosz naplójának másik fontos előzménye a **RODZINNA EUROPA (CSALÁDI EURÓPA)**, amely – kis túlzással – negyedszázaddal Kundera előtt létrehozta a köztes Európa-paradigmát, francia címe pedig (**UNE AUTRE EUROPE**) napjainkra már fogalomká vált, működik is egy hasonló című folyóirat Párizsban. Műfaját tekintve az emlékiratokhoz áll közel. Távolságtartó, idegen tőle a vallomásos feltárulkozás eksztázisa. Egyes fejezetei pedig önálló esszéként is olvashatók, az **OROSZORSZÁG** címűből jelentek is meg részletek szamizdatban (**AMI KIMARADT AZ AB-HÍRMONDÓBÓL. 1984–85. 30–40. o.**).

De e napló előzményének tekinthetjük Miłosz esszéisztikáját is, hisz a klasszikus lengyel esszéiskola alapja a humanista erudíció és a nemesi kultúra fejlett szóbelisége, ezért a lengyel esszéekben gyakori az anekdotikus kitérő és az önéletrajzi szál. Ami a szóbeliséget illeti, Miłosznak ebben is van gyakorlata. A hatvanas években Aleksander Wattal készített monumentális életűnterjút, amely később **MÓJ WIEK (AZ ÉN ÉVSZÁZADOM)** címen két terjedelmes kötetben jelent meg, s ma már e műfajteremtő „szóbeli emlékiratok” egyre inkább az egykori futurista költő és nagy esszéíró, Wat fő művének tekinthető. A hetvenes, nyolcvanas években pedig Miłosz pályájáról is készült két hasonló kötet, az egyikben Renata Gorczyńska emigráns irodalomtörténésszel tekinti át életművét a kezdetektől a Biblia-fordításokig, a másikban krakkói monográfusával, Aleksander Fiuttal beszélget költészetéről és művei önéletrajzi háttéréről.

Világosan kirajzolódik tehát egy sajátos írói eljárás, amely nagyon is emlékeztet a Miłosz fejlődésében meghatározó szerepet játszott Gombrowicz stratégiájára. A nyolcvanas években – mint Gombrowicz húsz évvel azelőtt – Miłosz is létrehozta életművének sajátos rendszerét: ennek középpontjában költészete áll (mint Gombrowicznál a regények és a drámák), ezzel bensőséges kapcsolatban állnak a Swedenborgon, Blake-en át Oskar Miłoszig folytatódó hermetikus hagyományról

szóló esszék. Itt minduntalan visszatér a nagybátyjához, Oskar Miłoszhoz való személyes kötődés motívuma, amely kapcsolat egyre inkább mitizálódik. Megtudhatjuk például azt, hogy a harmincas évek végén Oskar Miłosz megjósolta unokaöccsének, hogy hamarosan minden eddigénél pusztítóbb háború tör ki, Gdańsk miatt, öt évig tart, de ő – Czesław Miłosz – ezt túl fogja élni. Miłosz mindent elkövet, hogy életművét nagybátyja személyén keresztül ehhez az elit hagyományhoz kösse: fordít verseiből, és azt is közli az olvasóval, hogy az ő versei viszont nagybátyja fordításában jelentek meg a *Cahiers de Sudben*. Kapcsolatukra olyan nagy hangsúlyt fektet, hogy erre még pályája csúcspontján, a Nobel-díj átvétele után, a Svéd Akadémián mondott beszédében is részletesen kitért, majd a kitüntetést követő meghívás alkalmával a Harvard Egyetemen tartott hat előadása közül az egyiket teljes egészében Oskar Miłosznak szentelte.

Esszéinek másik nagy témaköre a szűkebb és tágabb haza helye egy sajátos regionális kulturális egységben. Magyarországon Miłosz erről az oldaláról a legismertebb, a nyolcvanas években szinte minden jelentős nemzetközi konferencián, Budapesten is erről beszélt, ezért ezt most nem részletezem. Bizonyos értelemben ebben is a párizsi litván katonai misszióon tevékenykedő Oskar Miłoszt követi, aki nyíltan szembefordult a föderalizmus elvét feladó új lengyel állammal. Regionális kötődését, különleges származását, saját karakterének keleti egzotikumát Czesław Miłosz is szívesen hangsúlyozza. A lengyel irodalmon belül lengyelül író litván költőként, a nyugati világban pedig egy föld alá szorított európai régió szószólójaként határozza meg magát.

Ez a két típus vázolja azt a fogalomrendszert, amelyben az olvasónak – a költő szándékainak megfelelően – Miłosz metafizikai líráját értelmeznie kell. A harmadik csoportba a politikai esszék tartoznak, ezeket Miłosz – akárcsak regényeit – igen mostohán kezeli, költészetének csak az 1956 előtti szakaszához köti őket, sikerüket hajlamos irodalmon kívüli okokkal magyarázni. Ez persze nem is csoda, ha arra gondolunk, hogy A RABUL EJTETT ÉRTELEM bibliapapírra nyomtatott példányait annak idején – Miłosz tudta nélkül –

léggömbön eregették Lengyelország fölé ideológiai fellazítás céljából. Mégis számolnia kell azzal, hogy világhírét jelentős részben épp ennek a kötetnek köszönheti. Kevés ehhez fogható alpmű lehet, hisz naplójából megtudjuk, hogy az „a jugoszláv értelmiség bibliája” (25. o.), az 1975. évi rotterdami költői fesztiválon pedig az indonéz ellenzék nevében mondott köszönetet egy költő Miłosznak a hathatós ideológiai fegyverért. A RABUL EJTETT ÉRTELEM íróportréiból most már az egész világ tudja, milyen volt például Andrzejewski 1951 előtt (magyarul lásd a *Máshonnan beszélő* 2. számában).

E témák – erős higitásban – Miłosz naplójában is megtalálhatók. A kötet napra pontosan egy év anyagát tartalmazza, erre utal A VADÁSZ ÉVE cím, amely a bevezető szerint a költő gyermekkori olvasmányaiából ered. Włodzimierz Korsak, az északkeleti erdősegeket jól ismerő természetimádó írt ilyen címmel kézikönyv értékű kalendáriumot a vadászoknak. Az első feljegyzést 1987. augusztus 1-jén, Berkeleyben keletzte a hetvenhetedik életévébe lépő szerző.

A VADÁSZ ÉVE Miłosz életművének legkülönböző körén helyezkedik el, célja ugyanaz, mint a nyolcvanas évek elején megjelent két, beszélgetéseket tartalmazó kötetnek: a pályája csúcspóra érkezett költő egyre határozottabban próbálja befolyásolni költői életművének értelmezését és értékelését. Mint Gombrowicz naplójában és álinterjúkötetében, művei kommentátoraként lép az olvasó elé, e segítőkészség azonban Miłosz esetében sem önzetlen, hisz az öninterpretáció a szerzőre nézve hízog kontextusba helyezi a költői életművet. Így bármilyen pontosan követi Gombrowicz stratégiáját, a végeredmény egészen más, hisz Gombrowicz így ír a TESTAMENTUM-ban naplója céljáról: „A naplókat azért veszik az emberek, mert híres a szerző. Én viszont épp azért írtam naplót, hogy híres legyek... Ha Gide naplójából elhagynánk a nagy nevek drágaköszletét, kétkem, hogy annyi olvasója akadna... De hol találkoztam volna én D'Annunzióval, mikor beszélgettem volna Clarudellel, én Eisler barátommal találkoztam a Rex kávéházban...”

Ebből a szempontból Miłosz naplója Gide-ét is felülmúlja: a lengyel irodalmi élet meghatározó szereplői és néhány Nobel-díjas író mellett olyan emberekkel találkozik, mint II.

János Pál pápa és Albert Einstein, akihez annak idején verset is írt. Szívesen ír pályatársairól, és jó érzékkel talál rá gyenge pontjaikra. A fiatalon meghalt Borowski kivételével megint előszedi azokat az írókat, akikről A RABUL EJTETT ÉRTELEM-ben olyan emlékezetes portrékat festett. Idézi Gałczyńskit, aki Miłosz pamfletjén POÉMA AZ ÁRULÓHOZ című költeményében állt bosszút, egy pillanatra felbukkan Putrament író-funkcionárius, aki sokat segített Miłosznak, ezért a költő távozása után magyarázkodnia kellett. A törődést Miłosz tehetségével indokolta: „*igyekezett ezt a gejzirt (szocialista) csatornába terelni*” (127. o.). Ismét diadalmaskodik Andrzejewski felett: „*Az ivás... túl fontos volt nekem ahhoz, hogy visszaemlékezéseimben említés nélkül hagyjam. De nyilván kevesebbet ittam, mint Jerzy Andrzejewski, aki elég hamar megbetegedett májzsugorodásban, még az én májám tiszta maradt.*” (101. o.) A leg-hálásabb téma azonban az évüzedeken át elnöklő Iwaszkiewicz, aki mint költő, Miłosznál egyvel korábbi és jóval elismertebb nemzedéket képviselt, mint az írószövetség elnöke pedig komoly nemzetközi offenzívába kezdett, de a Nobel-díjban csak 1970-ig reménykedhetett, mert akkor neki ítéltek a Nemzetközi Lenin Békédíjat. Miłosz olyan elismerően ír róla, hogy az olvasó már-már azt hinné, túltette magát azon a rágalmazó cikkeken, amellyel Iwaszkiewicz negyven évvel ezelőtt támadta. De Miłosz nagyvonalú, nem is említte ezt. Iwaszkiewicz portréját a következő együttérző sorokkal zárja: „*Fordítottak tőle valamit az európai kontinens nyelveire, de angol nyelvtérületen egyáltalán nem volt jelen, s ez lehetlenné tette, hogy olyan díjakat kapjon, mint a Neustadt- vagy a Nobel-díj. Sőt, tudommal még a nemzetközi Formentor-díj jelöltje sem volt. Hogy fogadta volna saját, nemrég még zöldfülű tanítványa Nobel-díját? Ha ez még életében bekövetkezik, bevallom, kissé kellemlenőül, feszélyezve érzem volna magam.*” (169. o.)

Az emigráns írókkal valamivel jobb a helyzet, de azért itt is van egy-két furcsa kitétel. A Miłosz és Gombrowicz franciaországi népszerűsítéséhez nagyban hozzájáruló kétnyelvű esszéistáról, a négy évvel ezelőtt elhunyt Konstanty Jeleńskiről például azt írja, sajátos kettősségek jellemzik: „*Olasz apától született, s egy különleges szellemi alakzatot hozott létre – teljesen lengyel és teljesen kozmopolita, józanul érté-*

keli a lengyeliséget, de mindig hű marad ahhoz, mindenben ez a kettősség, mert a nők is és a férfiak is...” (74. o.)

Miután eltakarítja maga körül pályatársait – Józef Mackiewicz az egyetlen kivétel, ez a szenvedélyes antikommunizmusa miatt sokak által politikai szenzációkat gyártó, nem kimondottan olümposzi regényíróként számon tartott szerző, róla végig elismerően ír, épp csak azt nem említi, hogy 1974-ben Judwiga Mauer, a Kansasi Egyetem szlavisztika-professzora Nobel-díjra javasolta – a fináléban már csak Gombrowiczsal kell megküzdnie. Némi kétkedéssel ismertet egy koncepciót, mely szerint a Nagy Emigráció hagyományainak megfelelően az 1945 utáni lengyel emigrációból is kiemelkedik két nagy egyéniség: Gombrowicz Słowackinak, Miłosz pedig Mickiewicznek feleltethető meg. (82. o.) Most már csak Gombrowicz pozícióját kell diszkrétan kétségbe vonnia. Stempowskira hivatkozik, akinek nem tetszett Gombrowicz naplója, majd a következőket írja Gombrowicz Jeleńskivel folytatott levelezéséről, melyben a Mester a FERDYDURKE futtatását szorgalmazza: „*belehalnék a szegyenbe, ha úgy kellene lötnöm magamat a hírnévért. Ezt méltóságomon alulnak találnám... Nem tettem szinte semmit azért, hogy népszerűsítsem magam, épp ellenkezőleg, ha úgy akarta a kedvem, saját érdekem ellenében cselekedtem, bár nem mentem olyan messzire, mint Jas Lebensztejn, aki kidobta a legbefolyásosabb párizsi kritikust.*” (233. o.) Gombrowicz ismeretelméleti székszisziére hivatkozva álszerűen és álnaivan ódivatú írónak nyilvánítja magát, sőt Gombrowicz műveinek értékelésére is vállalkozik: „*Tényleg tetszenek neked Gombrowicz regényei és színművei? De őszintén! Hát nem. Nem irigylem ezeket tőle.*” (212. o.)

A Gombrowiczsal folytatott vita előzményei 1951-ig nyúlnak vissza, amikor A KÖLTŐK ELLEN című pamfletjével Gombrowicz meglehetősen nagy zűrzavart keltett a lengyel emigráció irodalmi életében. A „tisztá költészetet” támadó írásra Miłosz is válaszolt, e vita is megerősíthette Miłoszt abban, hogy ne az expresszív, hanem inkább a konvencionális hagyományhoz forduljon. Ezért kedveli a felvilágosodás korának irodalmi műfajait.

Erre a korra jellemző az a felfogás is, mely szerint az igazság és az erkölcs kánonja egy-

séges, ennek rendelhető alá a mű, legyen az vers, regény vagy értekezés. Az évtized második felében pedig felelevenítette a vallási kultúra legősibb irodalmi műfajait, a zsoltárt, a parabolát, a tanítást és a bibliai parafrázist. E műveinek legvitatottabb jegye az avantgárd után szokatlannak ható „fentebb stl”, a rituális nyelv, amelyet Miłosz később a Biblia fordításával próbál tökéletesíteni.

A „fentebb stl” erejét azonban a mögötte álló tekintély, az egyház, az udvar adja. De ebben a kérdésben mintha Miłosz kissé következelenne. Az irodalmi presztízst hajlamos néha nagyon is e világi tekintélyekkel erősíteni. A rituális nyelvre épülő, az évezredek konvenciók súlyával számoló líra képes kifejezni a költői hírnév utáni vágyat, de ugyanez a prózában már néha hamisan cseng. Naplója elején például korábbi jegyzeteiből idéz, Singerrel hasonlítja össze magát, majd fejtegetéseit a következőképp zárja: „Singer ugyanolyan viszonyban áll a hárszid ortodoxiával, mint én az ortodox katolicizmussal. Valószínűleg ezért érzem közelebb Singert bármelyik más élő lengyel vagy amerikai prózatrónál. Nobel-díj két elidegenedett trónak.” (15. o.)

A naplóban persze más témák is szerepelnek. Miłosz gyakran ír az amerikai egyetemeken tartott felolvasóestjeiről, az élőszóban megjelenő költészet szépségeiről. Ez a fajta szereplés egyre inkább kiszorul az európai irodalmi életből.

A jelen azonban, néha egészen meglepő módon, felidézi Miłosz súlyos történelmi tapasztalatait. Bertolucci *AZ UTOLSÓ CSÁSZÁR* című filmjéről azt írja, hogy „a börtönpedagógia jótekhony hatásáról szól, amely még az egykori császárból és kollaboránsból is képes évtizedes agymosás útján erényes állampolgárt képezni” (159. o.), de még hawaii útján is csak egy nyelvet és identitását elvesztett, turistalátványossággá züllött kultúra kopár díszeit látja.

Az emigránsirodalmat az emlékezet és a múlt élte. Toredékek, „képek a fuldokló tudatában” (110. o.) De az emigráns nemcsak időben, térben is távol van a múltjától. Miłosz naplójának tán legkeserűbb sorai litván szülőföldjéről, a vilnai diákéveknél is régebbi múlt szinteréről, *AZ ISSA VÖLGYÉ*-ben megjelenített gyermekkori világ pusztulásáról szólnak: „Ott nagy vegyi üzemeket építettek, amelyek megmérgezzék az egész környéket. A friss tej nem itható, a zöldségek nem ehetőek. Magas a kén-dioxid

és a nitrogén-oxid koncentrációja, ez okozza az ún. »savas eső«. A Niewiaza folyóban már nincs semmi élet. Ez csak egy folyékony sárral teli meder...” (267. o.)

Miłosz naplójának leggyakoribb témája maga a lengyel irodalom. Egy helyen Donald Davie-re hivatkozik, aki szerint Zbigniew Herbert ironikus költészete iránt azért fogékonyak az angolok, mert a háború után Anglia szerepe Amerikához képest másodlagos, ez pedig emlékeztet a lengyelek Oroszország mellett elfoglalt helyére. Itt olvasható az a magától érteltődő kijelentés, hogy „a lengyel irodalom ma már világirodalom” (229. o.). Ez a félmondat számomra pontosabban fejezi ki a lengyel irodalom s benne Miłosz költészetének jelentőségét, mint a „kelet”, a „közép” és az „európai” szavak bármely kombinációja.

Pálfalvi Lajos

SZÁRAZ SZEMMEL

György Péter–Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja Corvina, Budapest, 1990*
215 oldal, 20 színes és 256 fekete-fehér képpel
Ára nincs feltüntetve. (Előfizetőknek 1600 Ft, bolti ára 2500 Ft)

Az 1945 és 1948/49 közötti évek magyar művészetének a története úgyszólván megírhatatlan. Lehetetlen ugyanis megírni három év – még ha három ilyen történelmileg markánsan elkülönülő évről van is szó – magyar művészet- és kultúratörténetét, amíg a megelőző és a következő évek művészettörténete végig gondolatlan a maga folyamatosságában. Utoljára Fülep Lajos (*MAGYAR MŰVÉSZET*, 1922) és Kállai Ernő (*ÚJ MAGYAR PIKTÚRA*, 1926) írtak összefüggő magyar művészettörténetet úgy, hogy megnevezték és jellemezték a szerintük legfontosabb kortárs tendenciákat, formai jegyeket és művészeket. Értéktételeik néhány ponton találkoznak ugyan, írásaik azonban két különböző szemléletet közvetítenek, így természetesen fogalomkészletük is különböző. Fülep a magyar művészet sajátos küldetéséből indul ki, kulcsfogalma a